

УДК 94(477.64):[930.24:069"1965/2025"]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.6>

Грушева Т. В.

Запорізький національний університет

Кравцова О. В.

Запорізький національний університет

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ» У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

У статті зроблено спробу дослідити основні етапи діяльності Національного заповідника «Хортиця» у м. Запоріжжі. Заповідник було засновано у 1965 р. за ініціативи заступника голови Запорізького облвиконкому Миколи Киценка та заступника голови Ради Міністрів УРСР Петра Тронька. З'ясовано, що ця ідея знайшла відгук в «українофіла» Петра Шелеста, який виступив із започаткуванням Державної програми увічнення пам'яті запорозького козацтва.

Визначено, що наприкінці 1960-х рр. розпочалися важливі, з точки зору соціокультурних процесів, спроби висвітлити події часів козацтва: створити «пантеон кошових отаманів», монумент на честь повстання запорозького козацтва під керівництвом Богдана Хмельницького, вартової бапти козацького дозору, обеліску на честь битв Дмитра Вишневецького проти татар та турок тощо.

Процеси русифікації наростають у 1972 р. коли Першим Секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький, посилюється ідеологічний тиск, а роботи, які були заплановані на Хортиці, згортаються. 1970-і – перша половина 1980-х років стали тим часом в українській історії, коли ідеологи мали чіткі механізми формування совієтської соціокультурної ідентичності. Ними були освіта, музейна мережа, пам'ятні місця, топоніміка, літературна уява тощо. Доля заповідника на о. Хортиця є свідченням цих процесів.

Доведено, що з часу відновлення Україною незалежності спостерігаємо нову сторінку в діяльності заповідника: створення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», оновлення експозицій, організація виставок, презентація лекцій та екскурсій, проведення конференцій та круглих столів. Акцент на козацькій тематиці стає пріоритетним. Сьогодні колектив заповідника ставить за мету збереження спадщини, відтворення та інтерпретацію образу минулого, формування історичної пам'яті, сприяння національній єдності, що формує нову ціннісну систему суспільства.

Ключові слова: Національний заповідник «Хортиця», соціокультурний простір, історична пам'ять, комеморативні практики, запорозьке козацтво.

Постановка проблеми. Україна переосмислює та відновлює свою історію. Під час новітньої російсько-української війни ворог зробив з історії зброю та виправдовує агресію викривленими фактами і штучними міфами. Усвідомлення українцями національної ідентичності стало аспектом національної безпеки та актуалізувало просвітницьку місію істориків, музейних працівників. Визначаючи унікальні явища в історії становлення української державності та формуванні української ментальності, вчені незмінно вказують на роль козацтва. Соціокультурний ландшафт, як унікальний простір країни, представлений певними маркерами. Одним із них, що символізує боротьбу за волю українців, став острів Хортиця як «колиска козацтва».

Науковцями зафіксований багатий культурний шар острова. Тут знайдені археологами культові споруди, поховальні комплекси, поселення різних епох [44, с. 33–36]. Унікальна природа, розташування Хортиці приваблювали людину в різні часи. Але у соціокультурному просторі України о. Хортиця представлений, у першу чергу, як козацька столиця та центр формування і розвитку козацької культури при тому, що немає підтверджених науковцями даних існування на острові Січі.

Національний заповідник «Хортиця», який на час публікації статті святкує свій 60-річний ювілей, відтворює образ минулого, виступає транслятором культурної спадщини та є авторитетною науково-дослідною установою. Доля цього заповідника відображає соціокультурні реалії

суспільства: від соціально-комунікативних технологій, оптимізованих советськими чиновниками, до комеморативних практик сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історія Національного заповідника «Хортиця» стала предметом наукового пошуку. Зазначимо таку роботу, як збірник документів і матеріалів «Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80х рр. ХХ ст.» (упорядники О. Бажан, О. Ігнатуша, О. Тедєєв, О. Циганенко, О. Шевчук) [20], у якій представлені архівні матеріали, що дозволили оцінити підвищення інтересу до козацтва в українському суспільстві у вказаний період. Співробітниками заповідника дбайливо опрацьовано доробок щодо наукового аналізу концепції заповідника та музею, образу козацької Січі, відтвореної на Хортиці. Детально дискусії навколо цих проблем описані Н. Чергик у роботі «Експозиція під відкритим небом на о. Хортиця: історіографічний огляд (1965–2018)» [45]. Стаття «Музей історії запорізького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення» С. Трофімової сьогодні не втратила своєї актуальності. У ній розглядаються передумови створення музею, основні проекти спорудження музею та заповідника [42]. Робота цієї ж авторки «Запорозька Січ у житті та творчості М. П. Киценка» [41] присвячена поглядам заступника голови Запорізького облвиконкому, які вплинули на формування образу острова як «колиски козацтва». Інтерес науковців, журналістів, публіцистів до теми Хортиці як об'єкта символу не вщухає протягом тривалого часу.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ролі Національного заповідника «Хортиця» у соціокультурному просторі України з 1965 р. до сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Цікавість до Хортиці як соціокультурного осередку з'явилася ще за советських років. У 1958 р. територія острова була визнана пам'яткою природи місцевого, а у 1963 р. – республіканського значення. Наступним кроком стало визнання острова об'єктом історичної спадщини – заснування у 1965 р. Державного історико-культурного заповідника. Прикметно, що згідно з концепцією заповідника, передбачалося увічнення козацького минулого України. Немає однозначної відповіді про причини актуалізації історії українського козацтва в моноідеологічній державі з ідеологічним диктатом партії, очевидними проявами етноциду, русифікаторською політикою. Аналіз політичної ситуації дозволяє зробити припущення про живлення інтересу до

козацької проблематики після передачі Кримської області РРФСР до складу УРСР (1954 р.) та спекуляцією на темі Переяславської Ради партійними ідеологами, які наголошували на «возз'єднанні України з Росією» (про козацтво, яке відіграло «прогресивну роль в історії братніх українського і російського народів, у справі возз'єднання України з Росією» буде йтися у Постанові Ради Міністрів УРСР про оголошення о. Хортиця Державним історико-культурним заповідником [31, с. 77, 77 зв.]). Інтерес до козацького минулого не означав дозвіл об'єктивного вивчення теми, навпаки – переяславський міф став тим стрижнем, який обслуговував советську імперську ідеологію про «братні народи». Так було створено міфологізований образ козацького минулого. Хоча в дисидентському русі були науковці та громадські активісти, які виступали проти офіційної ідеології і намагалися об'єктивно дослідити історію козацтва (до прикладу, робота М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», яка була написана у 1966 р.).

Створення культурного осередку, присвяченого історії українського козацтва, у м. Запоріжжі було ініційовано напередодні святкування 200-річчя міста. Із доповідною запискою до заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька звернулися начальник Управління музеїв та охорони пам'ятників культури Міністерства культури УРСР Г. Кирилюк, директор Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. Сікорський, завідувачий науково-методичним відділом Київського державного історичного музею В. Захарченко та старший науковий працівник з охорони пам'ятників цього ж музею В. Сидоренко. Автори звернення наголошували «згідно історичних джерел в 40-х роках ХХ ст. на островах Томаківка, Базавлук та Чортомлик були створені перші козацькі укріплення «Запорізька Січ», які зараз затоплені в результаті будівництва Каховської ГЕС. Зберігся острів Велика Хортиця, що входив до складу Запорізьких¹ земель і хоч не був їх центром, усе ж відіграв велику роль, будучи збірним пунктом запорізьких козаків під час походів на узбережжя Чорного моря, форпостом у захисті Томаківської, а пізніше Базавлукської Січей, про що свідчать археологічні та історичні дані» [17, с. 7–8]. Далі йшлося про необхідність створення тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва на території заповідника, оформлення його скульптурами

¹ Тут і далі написання Запоро(і)жські землі згідно із джерелами.

видатних козацьких діячів, спорудження монумента-панорами на козацьку тематику, реконструкції козацького куреня тощо [17, с. 8–9]. Серед ініціаторів проєкту зазначимо заступника голови Запорізького облвиконкому Миколу Киценка. Його роздуми у книзі «Хортиця в героїці і легендах» про історію острова у цілому та про запорозьке козацтво як «незвичайне, епохальне явище» зокрема [24, с. 17] викристалізовували соціокультурний феномен Хортиці. Поступово оформлювалася ідея зображення Хортиці як «колиски козацтва» (зауважимо, що романтизований образ Запорозької Січі на о. Хортиця з'являється не вперше. До прикладу, подібні стереотипи зустрічаємо у повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя). Забігаючи уперед, відзначимо, що у 1993 р. роль М. Киценка, як засновника державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця і музею історії Запорозького козацтва, була підкреслена відкриттям меморіальної дошки [14].

Указані ініціативи знайшли відгук в «українофіла» П. Шелеста (1963–1972 рр. – Перший Секретар ЦК КП України), який виступав із започаткуванням Державної програми увічнення козацької слави. П. Шелест розглядав створення меморіалу на честь Запорозької Січі на о. Хортиця як вкрай необхідного «для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів» [12, с. 223]. Постановою Ради Міністрів України № 911 від 18 вересня 1965 року «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва» о. Хортиця в м. Запоріжжя був оголошений Державним історико-культурним заповідником [31, с. 77, 77 зв.]. На думку Ф. Турченка, «це був унікальний шанс перетворити Запоріжжя на центр популяризації історії українського козацтва й один із найважливіших культурних осередків України взагалі» [43, с. 32].

Уже за місяць після вказаної Постанови очікувалася підготовка вихідних даних для виготовлення генерального плану території о. Велика Хортиця [37, с. 17], а до 1 грудня того ж року планували організувати та провести конкурс на розробку проєкту тематичного садово-декоративного парку Запорозького козацтва із преміями за кращі роботи: перша – 100 крб, друга – 60, третя – 40 [38, с. 274].

Цікавою, з точки зору соціокультурних процесів, є спроба створити «пантеон кошових отаманів» на о. Хортиця. Першим кроком повинно було стати перевезення праху Івана Сірка (мова йшла про руйнування могили внаслідок створення Каховського водосховища) та перепохованні на о.

Хортиця. Виконкомом Запорізької обласної Ради було прийнято розпорядження (1966 р.) спрямувати експедицію до Капулівки (Дніпропетровська обл.) [39, с. 324]. Головним архітектором м. Запоріжжя С. Василевським було вже запропоновано оформлення могили отамана [6, с. 233]. Але місцева влада Нікопольщини ініціювала проєкт, згідно з яким перепоховання Івана Сірка планувалося поблизу с. Капулівка, який і був реалізований.

Однак для концептуального рішення заповідника козацька проблематика залишається пріоритетною – до його складу мав увійти Музей історії запорозького козацтва. 1968 р. став особливим роком у Запоріжжі відносно комеморативних практик. У цьому році був запроєктований на о. Хортиця «монумент на честь історичного повстання Запорожського козацтва під керівництвом Богдана Хмельницького проти польської шляхти», вартової башти козацького дозору, козацького колодязя, обеліска на честь битв Дмитра Вишневецького проти татар та турок, козацьку корабельну, пам'ятний знак «Думна скеля» [4, с. 231; 5, с. 232; 7, с. 235; 9, с. 237; 10, с. 238; 11, с. 239]. Окрім цього, окремим архітектурно-планувальним завданням було виділено проєктування пам'ятного знаку на місці запорозького дуба (у 1972 р. цей об'єкт став заповідним). У документі про цю подію є згадки про «сходки» козаків та інші історичні події, які ймовірно відбувалися біля дуба [3, с. 229]. На козацькій тематиці бурхливі плани із висвітлення минулого не зупинялися. На території бази відпочинку заводу «Запоріжсталь» була запроєктована скульптура Т. Шевченка, на «Чорній скалі» (о. Хортиця) планували встановити пам'ятний знак на місці загибелі київського князя Святослава [8, с. 236; 2, с. 242]. Першим директором заповідника став А. Сокульський – людина закохана в легендарну Хортицю, він очолював археологічні експедиції заповідника, був автором монографічних досліджень, присвячених козацтву.

Але будь-яка демонстрація окремішності української історії була небезпечною у державі, в якій існувало офіційне бачення минулого. Оцінюючи радянські комеморативні практики, зазначимо очевидне: конструювання «місць пам'яті» відбувалося без врахування історичної достовірності та носило «етнографічний характер», представляло собою «melting pot». Більш того, шанобливе ставлення до української історичної та культурної спадщини, яке дало паростки часів П. Шелеста, активно заперечувалося його наступником. У 1972 р., коли Першим Секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький, наростають процеси русифікації, посилюється

ідеологічний тиск, а роботи, які були заплановані на Хортиці, згортаються. 1970-і – перша половина 1980-х років стали тим часом в українській історії, коли ідеологи мали чіткі механізми формування совєтської соціокультурної ідентичності. Ними були освіта, музейна мережа, пам'ятні місця, топоніміка, літературна уява тощо. Доля заповідника на о. Хортиця є свідченням цих процесів.

Про етнічну самобутність радять забути. У дорученні, за підписом П. Тронька, з питань виконання постанови ЦК КПУ від 08 січня 1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця» чітко окреслюються змістовні вимоги: підготовка проєкту монумента «Дружба народів СРСР», закінчення будівництва приміщення музею на о. Хортиця – філіалу Запорізького краєзнавчого музею (ще літом 1972 р. було схвалено тематико-експозиційний план Музею історії запорозького козацтва, а вже за рік увічнення пам'яті місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, вважалося недоречним і згідно з рішенням ЦК КПУ на Хортиці повинен був з'явитися Музей історії міста Запоріжжя з акцентною темою – боротьбою за соціалізм у Запоріжжі), будівництво павільйону для створення експозиції військових суден періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [18]. У цей же час, виходячи з ідейно-тематичного спрямування експозиції музею, затвердженого Постановою ЦК КПУ, планувалося виготовлення діарам «Битва Святослава у порогах», «Повстання козацької бідноти на Запорізькій Січі в 1968 р.», «Будівництво Дніпрогесу», «Штурм радянськими військами Дніпра в районі м. Запоріжжя». Прикметно, що міністр культури О. Романовський радив зменшити розміри діарами «Битва Святослава у порогах» та збільшити діараму «Будівництво Дніпрогесу» [33]. У розробці проєкту брав участь художник-монументаліст, член Спілки радянських художників України А. Гайдамака. Очевидно, що Запорожжя як етнокультурний регіон, совєтські ідеологи викреслили із соціокультурного ландшафту України. Курс на створення нової історичної спільності «радянський народ», про що йшлося у Конституції 1977 р., повинен був включити уніфікацію культурних цінностей, а музеї, як ідеологічне знаряддя, повинні були створювати ілюзію загально-радянської ідентичності.

Музей історії Запоріжжя на о. Хортиця було відкрито у 1983 р. Аналізуючи зміст експозиції у

1986 р., фіксуємо реалізацію затверджених нагорі планів: двері для відвідувачів відкрила зала «історії Запоріжжя періоду боротьби за зміцнення Радянської влади», експозиція музею, що висвітлює трудові досягнення запоріжців [13; 19].

Зміни у роботі заповідника відбулися за часів горбачовської гласності. Саме у цей час прослідковується обережна відмова від єдиного історичного наративу совєтської пропаганди. У 1988 р. до Міністерства культури УРСР було подано проєкт програми розвитку та використання Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця та пропозиції про зміну тематичної спрямованості музею історії Запоріжжя. Від АН УРСР були отримані рекомендації, що містили пропозиції доопрацювання проєкту розвитку та раціонального використання заповідника [35]. На такій дихотомії – розумінні громадянським суспільством нових ціннісних орієнтирів та гальмуванні процесів створення нових соціокультурних практик українськими чиновниками (у даному контексті мова йде про запорізький регіон) наприкінці 1980-х – у 1990-і роки нам хотілось би акцентувати увагу. Подібні світоглядні розбіжності яскраво простежуються під час святкування 500-ліття козацтва у серпні 1990 р. у Запорізькій та Дніпропетровській областях. Як згадували активісти, влада шукала надумані приводи для заборони масових заходів. Проте була організована хода з острова Хортиця через Дніпрогес, у якій взяли участь до 500 тисяч осіб. Подія стала здатною консолідувати українське суспільство, продемонструвала відповідність культурного оновлення потребам суспільства та закріпила образ Хортиці як «серця козацької слави».

У перші роки після відновлення незалежності України відбулося переосмислення ролі Державного історико-культурного заповідника. Про це свідчать зустрічі членів науково-методичної ради з головою Запорізького міськвиконкому Ю. Г. Бочкарьовим, на яких обговорювалися питання концептуальних напрямів розвитку історико-культурного та природного середовища о. Хортиця [15]. За документами, які зберігаються в архіві заповідника, можна дослідити реакцію працівників закладу на «наміри міста понизити державно-правовий статус заповідника до статусу природного національного парку за причини невиконання постанови Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» [29] (знов мова йде про регіональних чиновників, які толерували совєтські наративи, просували совєтські ідеологічні кліше). На

нарадах визначався стан концептуальної кризи заповідника [28] та було підкреслено, що «в умовах суверенної України острів-заповідник є фундаментом та духовним центром, який консолідує народ України навколо національної ідеї демократичної державності, неповторної самобутності народу і служить історичною основою відродження національної культури» [29].

Активізація роботи заповідника на початку 1990-х років була очевидною. Колектив розробив пропозиції, із якими планував звернутися до уряду України. Вони стосувалися поліпшення екологічного стану на о. Хортиця, руху по відродженню козацтва, туризму, сприяння розвитку науки (створення умов для написання підручників з історії, організація археологічних та підводних досліджень тощо) [34, с. 29].

Рішенням Запорізької міської сесії народних депутатів від 27 грудня 1991 р. Державний заповідник оголошено комунальною власністю міста. Дирекція вважала, що Заповідник може вирішувати завдання щодо відродження історії запорозького козацтва та його популяризації. Важливо, що у цей час до підписання подібних концептуальних документів долучаються громадські діячі та політики [16]. 1 вересня 1992 р., згідно з наказом Управління культури Запорізької обласної державної адміністрації, музей історії Запоріжжя було перейменовано на музей історії Запорозького козацтва [27]. У 1993 р. заповідник «Хортиця» отримав статус національного та його було передано у відання Міністерства культури [32].

Отже, з часу відновлення Україною незалежності, спостерігаємо нову сторінку в діяльності Заповідника – виконання ним соціокультурної місії (збереження спадщини, відтворення та інтерпретація образу минулого, формування історичної пам'яті, сприяння національній єдності). Акцент на козацькій тематиці став пріоритетним. Вивчення річних планів та звітів за 1991–1995 рр. підтверджує це. У цих документах представлені тексти тематико-експозиційних планів, екскурсій, лекцій. Промовисті назви «Згадаємо праведних гетьманів», «Одяг населення Запорожжя доби козацтва», «Переяславський договір 1654 р. – міфи та реальність», «Духовність та культура запорожців» тощо свідчать про те, що у Заповіднику було розпочато комплексний процес вивчення музейних експонатів та популяризації історії.

Такий напрям діяльності було підтверджено у концепції 1995 р. Де основним завданням Національного заповідника «Хортиця» визначено «збереження та відтворення пам'ятних місць,

пов'язаних з історією запорозького козацтва, природного середовища о. Хортиця, а також усіх цінних історико-культурних і природних об'єктів, які знаходяться в межах його території». За важливе було визначено завдання заповідника організації науково-освітньої діяльності [25]. Аналіз річних звітів Національного заповідника «Хортиця» дозволив зробити висновок про пролонгацію певних советських кліше: рік за роком були організовані виставки «До річниці Дня Перемоги», «До дня звільнення міста Запоріжжя». Нагадаємо, що сприйняття війни як трагедії, а не урочистостей та параду, характеризує сучасну українську форму пам'яті. У той же час аналіз діяльності заповідника дозволяє зробити висновок про еволюцію у поглядах, подоланні советських наративів та розуміння важливості для національної пам'яті фіксації історичного досвіду. Підтвердимо це деякими прикладами з практики заповідника. У 2002 р. були здійсненні доповнення в діючій експозиції в розділі «Мусульманські сусіди та виникнення Запорозької Січі», підготовлені тематичні виставки: «Хвилями Дніпра крізь століття. До 70-ї річниці ДніпроГЕСу», розроблено лекцію «Традиційні свята України» (літній цикл), у внутрішній двір Музею було перенесено «Чорний камінь» та створено мегалітичний культовий комплекс [22]. У цьому ж році, згідно з «Науковою концепцією експозиції музею історії запорозького козацтва Національного заповідника “Хортиця”», головною метою було визначено створення об'єктивного образу запорозького козацтва як символу незалежності українського народу; прикладу самобутності процесів розвитку державотворення, економіки, військового мистецтва та духовної культури; виховання через це самосвідомості та національної гідності.

Особлива увага відновленню історичної пам'яті українців, інтерес до джерел, які пов'язані з історією козацтва, нові акценти у музейних практиках з'являються за часів президента-українофіла В. Ющенка. За директорства К. Сушка (2005–2007 рр.) у заповіднику відбуваються зміни. Організовано туристичний маршрут «Тарасова Стежка», меморіально-туристичні комплекси «Протовче» та «Скіфський стан». К. Сушко – член Національної спілки письменників України. Виділимо його книги, які присвячені історії та природі Хортиці – «Я вибираю Хортицю» (2004), «Віщій Степ» (2004), «Наодинці з Хортицею» (2007), «Бентежна Хортиця» (2008), «Князь Дмитро Вишневецький та інше...» (2009), які слугують популяризації спадщини у вітчизняному просторі.

Окремо зазначимо про будівництво (початок 14 жовтня 2004 р.) історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Метою було відтворення узагальненого образу козацьких січей XVI–XVIII ст. через елементи архітектури та побуту запорозьких козаків. У плані комплекс розділений на дві частини – внутрішній Кіш (центральна частина Січі) та передмістя (ремісничі і торговельні об'єкти). Аналізуючи роль подібних відтворених об'єктів у соціокультурному просторі країни, згадаємо жваву наукову дискусію навколо будівництва комплексу. Відстоюючи ідею створення збірного образу Січі, музейниками була оформлена концепція туристичного магніту на Хортиці, якій протистояла ідея наукового відтворення архітектури Січі. Фінал дискусії сформулював професор І. Лиман: «безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією» [26]. Розуміємо завдання заповідників та музеїв, які розташовані в рекреаційних зонах як поєднання активного відпочинку із пізнавальною діяльністю. Тому наголошуємо на необхідності поєднувати в музейному показі інформативність та науковість, уникати історичних неточностей, поверховості.

У 2005 р. створено нові виставки: «230 років зруйнування Нової Січі»; «Запорозьке козацтво та Річ Посполита в XVII ст.», доповнена виставка «Православ'я на запорозьких землях», виготовлені та встановлені в експозиції музею макети: Фортеця Д. Вишневецького на о. Байда та Запорозький зимівник, розроблено нові лекції: «Історія проекту Запорозька Чайка», «Короткий нарис історії грошового обігу в Україні від часів Гетьманщини і до сьогодення»; «Правові звичаї запорозьких козаків» [23].

У час, коли генеральним директором Національного заповідника «Хортиця» був М. Остапенко (2007–2022 рр.), у місті була відкрита виставкова зала «За порогами» заповідника «Хортиця», яка проіснувала до листопада 2024 р. Серед інших виділимо концептуальну виставку «Як Харитина Марченко Дніпрогес будувала», яка була представлена у виставковій залі. Виставка – приклад поширення знань про минуле музеями, можливості долучати музейну інформацію до освітнього процесу, що є окремим аспектом ролі музеїв у соціокультурному просторі України.

Розуміння співробітниками Заповідника як платформи для пізнання національної ідентичності підтверджує їхня діяльність у 2012 р., коли були створені виставки: «Зброя доби козацтва» за матеріалами колекції О. Фельдмана, інтер'єрна експозиція Військової канцелярії, експозиція «Козак Мамай і люлька», тимчасові виставки: іконостасу XVIII ст. в церкві Покрови Пресвятої Богородиці, «Образи православних святих в духовному світі запорозького козацтва», розроблені екскурсії: «Заселення запорозьких земель після зруйнування Січі», «Козацький побут», проведені урочистості з нагоди 303-ї річниці заснування Кам'янської Січі [36]. У 2013 р. було створено виставки: «Меч Х ст. доби князя Святослава», «Козацька люлька – добра думка», «Предмети церковного вжитку з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця»» в церкві Пресвятої Богородиці, проведено Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» [30, с. 10, 15].

У 2014 р. паралельно з активною експозиційною діяльністю розроблявся проєкт концептуальної виставки «Код нації» та її анімованої 3D-візуалізації, масові заходи: до 200-річчя від дня народження Т. Шевченка, Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» [21].

Сьогодні національний заповідник «Хортиця» став науково-дослідницьким центром, який не тільки зберігає та вивчає пам'ятки, але й формує наукові знання. Виконання низки науково-дослідних тем, організація традиційної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» [1] дозволяють характеризувати Заповідник як частину наукового ландшафту України. Повномасштабне вторгнення рф в Україну змінило плани роботи Заповідника, частина його об'єктів закрыта. Проте Заповідник залишається визначним культурним осередком України.

Висновки. Сучасний потенціал Заповідника у напрямі популяризації пам'яток історії та культури є помітним та включеним у Стратегію розвитку міста Запоріжжя [40], де підкреслюється соціальна цінність культурних практик. Національний заповідник «Хортиця» як соціокультурний інститут є частиною символічного загальнонаціонального простору та має консолідуєчий/інтегруєчий вплив на суспільство.

Список літератури:

1. Insula. URL : <https://insula.in.ua/>
2. Архітектурно-планувальна споруда № 254/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проєктування пам'ятного знака на місці загибелі київського князя Святослава. 31.07.1968. *Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО)*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 242.

3. Архітектурно-планувальна споруда № 256/68 головного інженера міста т. С. Василевського на проектування пам'ятних знаків на місці двохтисячорічного дубу на о. Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 229.
4. Архітектурно-планувальна споруда № 257/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування монумента на честь історичного повстання Запорізького козацтва. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 231.
5. Архітектурно-планувальна споруда № 258/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування вартової вежі козацького дозору. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 232.
6. Архітектурно-планувальна споруда № 259/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування благоустрою могили отамана Сірка на острові Хортиця. 31.07.1968 р. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 233.
7. Архітектурно-планувальна споруда № 261/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування оформлення козацького колодязю на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 235.
8. Архітектурно-планувальна споруда № 262/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування скульптурі Т.Г. Шевченка на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 236.
9. Архітектурно-планувальна споруда № 263/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування обеліску на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 237.
10. Архітектурно-планувальна споруда № 264/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування козацької корабельної на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Срк. 238.
11. Архітектурно-планувальна споруда № 265/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування пам'ятного знака «Думна скала» на острові Хортиця. 31.08.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 239.
12. Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 215–246.
13. В залі історії Запоріжжя періоду боротьби за зміцнення Радянської влади. 19.05.1986 р. *ДАЗО*. Фотографія № 7140 (239).
14. Відкриття меморіальної дошки М. П. Киценка, засновника державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця і музею історії Запорізького козацтва. *ДАЗО*. Фотографія № 11760.
15. Встеча членів научно-методического совета ГИКЗ на о. Хортиця с председателем Запорожского горисполкама Бочкарёвым Ю. Г. 03.02.1992 г. *Науковий архів Національного заповідника «Хортиця» (далі НА НЗХ)*. Спр. 783. Арк. 13–14.
16. Директор Заповідника Кириченко А. И. председателю Запорожского городского Совета народных депутатов Бочкарёву Ю. Г. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 39–40.
17. Доповідна записка заступнику голови Ради Міністрів т. П. Т. Троньку про можливість утворення на о. Велика Хортиця музею-заповідника історії запорізького козацтва. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 7–9.
18. Доручення з питань виконання постанови ЦК КПУ від 8.01.1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 8–10.
19. Експозиція музею, що висвітлює трудові досягнення запоріжців. 19.05.1986 р. *ДАЗО*. Фотографія № 7141 (240).
20. Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: зб. док. та матеріалів / НАН України, Ін-т історії України та ін. ; відп. ред. Ю. З. Данилюк. Київ : Рідний край, 1997. 474 с.
21. Звіт Національного заповідника «Хортиця» у 2014 р. *НА НЗХ*. Спр. б/н. Арк. 5, 6.
22. Звіт про роботу Національного заповідника «Хортиця» за 2002 рік. *НА НЗХ*. Спр. 1132. Арк. 5, 6.
23. Звіт про роботу Національного заповідника «Хортиця» за 2005 р. *НА НЗХ*. Спр. 1242. Арк. 4.
24. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ : Промінь, 1967. 79 с.
25. Концепція Національного заповідника «Хортиця». *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 1.
26. Лиман І. І. Зведення Покровської церкви комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією. URL: http://www.cossackdom.com/culture/liman_pokrova.htm
27. Наказ № 126 Управління культури Запорізької обласної державної адміністрації «Про перейменування музею історії Запоріжжя». *ДАЗО*. Р–2519. Оп. 3. Спр. 602. Арк. 67.

28. О статусе ГИКЗ на о. Хортиця. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 18.
29. Об усилении статуса Государственного историко-культурного и ландшафтного заповедника на о. Хортица. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 22–24.
30. План роботи Національного заповідника «Хортиця» у 2013 році. *НА НЗХ*. Спр. 6/н. Арк. 10–15.
31. Постанова № 911 Ради міністрів Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». 18.09.1965 р. *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 9. Спр. 939. Арк. 77, 77 зв.
32. Постанова від 6 квітня 1993 р. № 254 Про Національний заповідник «Хортиця». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-93-%D0%BF#Text>
33. Про виконання доручення Ради Міністрів УРСР від 28 квітня з питань виконання постанови УК КПУ від 8.01.1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 11–12.
34. Пропозиції до поліпшення екологічного стану на о. Хортиці, організації взаємодії заповідника, руху по відродженню козацтва та організації НВО «Мехтваринавтоматизація». *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 29–30.
35. Рекомендации АН УССР по доработке проекта научнообоснованной программы развития и использования Государственного историко-культурного заповедника на о. Хортица и Государственного геологического заказника «Днепровские пороги». *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 5–7.
36. Річний звіт про роботу заповідника за 2012 рік. *НА НЗХ*. Спр. 1517. Арк. 7–9.
37. Рішення № 607 виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 14. Спр. 1078. Арк. 17.
38. Рішення № 662 виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих «Про проведення конкурсу по проектуванню історико-культурного заповідника Запорізького козацтва на острові Хортиця». *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 14, Спр. 1079. Арк. 274.
39. Розпорядження № 210 виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих про перепоховання на о. Хортиця останків Івана Сірка. *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 14. Спр. 1117. Арк. 324.
40. Стратегія розвитку міста Запоріжжя до 2028 року (2017). URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/strategiya_izm.pdf
41. Трофімова С. О. Запорозька Січ у житті та творчості М. П. Киценка. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 242–244.
42. Трофімова С. О. Музей історії запорізького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення. *Гуманітарний журнал*. 2011. Вип. 3–4. С. 231–240.
43. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 320 с.
44. Участки исторического культурного слоя на территории о. Хортица не состоящие на государственном учёте. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 33–35.
45. Чергик Н.Ю. Експозиція під відкритим небом на о. Хортиця: історіографічний огляд (1965–2018). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Том 2. С. 94–104.

Grusheva T. V., Kravtsova O. V. NATIONAL RESERVE “KHORTYTSIA” IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE OF UKRAINE

The article attempts to explore the main stages of the activity of the National Reserve “Khortytsia” in the city of Zaporizhzhia. The reserve was founded in 1965 on the initiative of the Deputy Chairman of the Zaporizhzhia Regional Executive Committee Mykola Kytsenko and the Deputy Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Petro Tronko. It was found that this idea found a response from the “Ukrainophile” Petro Shelest, who launched the State Program for the Perpetuation of the Memory of the Zaporozhian Cossacks.

It was determined that in the late 1960s, important attempts began to highlight the events of the Cossack era, from the point of view of socio-cultural processes: to create a “pantheon of kosh atamans”, a monument in honor of the uprising of the Zaporozhian Cossacks under the leadership of Bohdan Khmelnytsky, a watchtower of the Cossack patrol, an obelisk in honor of the battles of Dmitry Vyshnevetsky against the Tatars and Turks, etc.

In 1972, when V. Shcherbytsky became the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the processes of Russification were growing, ideological pressure was increasing, and the work that was planned on Khortytsia was curtailed. The 1970s – the first half of the 1980s became a time in Ukrainian history when ideologists had clear mechanisms for forming a Soviet socio-cultural identity. These were education, a museum network, memorial sites, toponymy, literary imagination, etc. The fate of the reserve on the island of Khortytsia is evidence of these processes.

It is proven that since Ukraine regained its independence, we have been observing a new page in the reserve's activities: the creation of the Zaporozhian Sich historical and cultural complex, updating of expositions, organization of exhibitions, presentation of lectures and excursions, holding conferences and round tables. The emphasis on Cossack topics becomes a priority. Today, the reserve's team aims to preserve heritage, recreate and interpret the image of the past, form historical memory, and promote national unity, which forms a new value system in society.

Key words: *National Reserve "Khortytsia", socio-cultural space, historical memory, commemorative practices, Zaporozhian Cossacks.*